

УДК 94(477.81/82)

UDC

DOI: 10.17223/18572685/65/8

Поразка Карпатської України – предтеча Другої світової війни

Частина 2

А.І. Кудряченко

Інститут всесвітньої історії НАН України
Україна, 01030, м. Київ, вул. Леонтовича, 5
E-mail: kudani@ukr.net

Авторське резюме

У статті наголошується на тому, що вагомими чинниками державницьких устремлінь жителів Закарпатського краю стали як їх зростаюча національна самоідентифікація та усвідомлення себе українцями, так і той політичний розклад сил, який витворився на рубежі 1938–1939 рр. в Чехословаччині та на міжнародній арені. Водночас перебіг подій, пов'язаний з автономізацією краю, створенням і поразкою Карпатоукраїнської держави, був детермінований не лише соціально-економічними чинниками, але й прихованим дипломатичним та геополітичним протистоянням прилеглих до ЧСР держав. Утвердженню Карпатської України перешкоджало воєнне протиборство, яке вперше було позначено масовим героїзмом її захисників у протистоянні окупантам під час проведення бойових операцій. За сучасним визначенням це все являло собою акції гібридної війни, яка стала передвісником і реальною предтечею кровавого виру Другої світової війни.

Ключові слова: Карпатська Україна, Мюнхенська угода, Віденський арбітраж, українське питання, право націй на самовизначення, Карпатська січ.

Поражение Карпатской Украины – предтеча Второй мировой войны

Часть 2

А.И. Кудряченко

Институт всемирной истории НАН Украины
Украина, 01030, г. Киев, ул. Леонтовича, 5
E-mail: kudani@ukr.net

Авторское резюме

В статье подчёркивается, что весомыми факторами государственных устремлений жителей Закарпатского края являлись как росшая национальная самоидентификация и осознание себя украинцами, так и тот политический расклад сил, который был характерен для рубежа 1938–1939 гг. на территории тогдашней Чехословакии и международной арене. В то же время ход событий, относящихся к автономизации края, созданию и ликвидации Карпатоукраинского государства, был связан не только с его социально-экономическими составляющими, но и со скрытым дипломатическим и геополитическим противостоянием. Утверждение Карпатской Украины было сопряжено с военным противоборством и впервые сопровождалось не только рядом боевых операций, но и массовым героизмом её защитников в противостоянии оккупантам. По нынешним определениям всё это составляло акции гибридной войны, которая стала предвестником и реальной предтечей Второй мировой войны.

Ключевые слова: Карпатская Украина, Мюнхенское соглашение, Венский арбитраж, украинский вопрос, право наций на самоопределение, Карпатская Сечь.

Cartho-Ukraine's Defeat as a Precursor of WWII

Part 2

A.I. Kudriachenko

Institute of World History of the National Academy of Sciences of
Ukraine

5 Leontovych Street, Kyiv, 01030, Ukraine

E-mail: kudani@ukr.net

Abstract

The author emphasizes that the growing national self-identification and self-awareness of the Ukrainians, the political balance of powers at the turn of 1938–1939 in Czechoslovakia and the international arena were significant factors in the state aspirations of the residents of the Transcarpathian region. At the same time, the processes of autonomization, formation, and liquidation of Cartho-Ukraine were determined not only by its socio-economic position, but also by the latent diplomatic and geopolitical confrontation. The establishment of Cartho-Ukraine was associated with the military confrontation and, for the first time, was accompanied not only by a number of military operations, but also by the massive heroism of its defenders, who opposed the invaders. According to the current definitions, all this constituted the hybrid war, which became the harbinger and real precursor of the Second World War.

Keywords: Cartho-Ukraine, Munich Agreement, Vienna Arbitration, Ukrainian question, the right of nations to self-determination, Carpathian Sich.

Натомість дипломатичні установи західних держав, як і політичні діячі останніх, сприймали ці події зовсім інакше. Скажімо, українське питання широко обговорювалось в урядових, політичних колах та в пресі Франції, Великобританії та в США. Впевненість західних лідерів у намірах фюрера залучити Україну до орбіти своїх зовнішньополітичних інтересів зростала. Це підтверджують архівні документи, зокрема оцінки французького посла у Берліні Р. Кульондра. 15 грудня 1938 р. посол Франції у Німеччині повідомляв своєму міністру закордонних справ наступне: «Щодо України, то, здається, шляхи і засоби ще не розроблені, але мета вже визначена – створити Велику Україну, яка стала б житницею Німеччини. Для цього треба зламати Румунію, переконати Польщу, відняти частину

території СРСР. У військових колах вже йдеться про похід. В оточенні Гітлера подейкують про таку операцію, яка б у ширших масштабах повторювала операцію в Судетах: проведення в Польщі, Румунії, СРСР пропаганди за надання незалежності Україні, у відповідний момент дипломатична підтримка та акції з боку місцевих добровольчих загонів. І центром руху стане Карпатська Україна» [62: 359].

Далі, у короткому огляді зовнішньої політики Великобританії за 1938 р., який уклав повноважний представник СРСР у Лондоні, зазначалося, що відразу ж після Мюнхена англійська (і французька) преса стали роздувати чутки й інформації, згідно з якими Гітлер націлювся на Схід, що Україна є його найближчою важливою метою. Радянський дипломат наголошував: «Немає ніякого сумніву, що деякі важливі політичні діячі (враховуючи кількох членів кабінету) прямо спонукають Гітлера на цю східну авантюру, обіцяючи йому у крайньому разі прихильний нейтралітет з боку "західних демократій"» [27: 475].

Проте слід однозначно підкреслити, що А. Гітлер ніколи не прагнув сприяти утворенню української незалежної держави, бо це не входило до його планів. Досить влучно написав про це співробітник американського посольства у Варшаві Д. Біддл, який оцінював «розігрування карти "Великої України"» як свідомо інспірований Третім рейхом тактичний маневр, покликаний замаскувати проведення відволікаючих акцій для прикриття інших проміжних ходів. А одночасне розгортання пропагандистських дій та підживлення інтересу до накресленого Берліном українського проекту, за його оцінкою, здійснювалось нацистами на прикриття своїх прагнень рухатися на Схід [23: 149].

З цього приводу німецька дослідниця І. Фляйшхауер писала, що Гітлер, виношуючи програму реваншу, розглядав Україну як важливу житницю, в якості лише «життєвого простору», з придбанням якого він сподівався запобігти тому, що сталося після Першої світової війни, коли Німеччину охопив голод. «Застосовуючи принцип права народів на самовизначення, він збирався використати Закарпатську Україну <...> спочатку як пропагандистський, а пізніше як силовий важіль для того, щоб ідеологічно ослабити, дезорганізувати і, нарешті, захопити Радянську Україну з її тридцятимільйонним населенням» [47: 81].

Видається, що ближчим до реальності при аналізі німецької політики того періоду був Кремль, який дійшов висновку, що західні країни були б не проти, якби Гітлер справді вирушив війною проти СРСР. Так, радянський посол у Франції Я. Суриц у своєму донесенні в Москву 27 грудня 1938 р. писав, що «уряд Франції зітхне з полегшенням, коли німці дійсно нападуть на Україну». Далі, нарком закордонних справ СРСР М. Литвинов у своєму листі до повноважного представника у

Великобританії писав: «Поки що Гітлер удає, що не розуміє натяків Франції і Англії про свободу дій на Сході, але, можливо, він їх зрозуміє, якщо окрім цих натяків Англія і Франція запропонують йому щось інше, або якщо вони пообіцяють йому, в разі конфлікту на Сході, не лише нейтралітет, а навіть прихильний нейтралітет» [27: 472, 474].

Таким чином, як свідчать наведені архівні документи, нацистська Німеччина зуміла переконати уряди західних держав та, зрештою і світову суспільно-політичну думку в тому, що рейх готовий вирушити на Україну з метою відриву її від Радянського Союзу. Дійсно, про таку впевненість свідчив і авторитетний американський двотижневий часопис «Погляд». Цей журнал у випуску за 14 березня 1939 р. розмістив широкий підбір матеріалів за загальною назвою: «Наступна європейська війна розпочнеться в Україні» [50].

Історичний аналіз свідчить, що Москва виявляла занепокоєність і тривогу як стосовно конференції у Мюнхені, так і після Віденського арбітражу. Аби зміцнити міжнародне становище СРСР, Кремль прагнув до покращання відносин з Польщею. Варшава, яка відчула байдуже ставлення до своєї країни з боку західних держав, у свою чергу пішла на зустріч Радянському Союзу, прагнучи підтримати його кроки. На переговорах у кінці листопада 1938 р. між польським і радянським урядами була підтверджена дієвість польсько-радянського договору про ненапад, укладеного в 1934 р., наголошувалося, що їх двосторонні відносини будуватимуться на миролюбній основі.

Головною причиною пошуку Радянським Союзом союзників була та, що у постмюнхенській Європі він опинився в певній ізоляції. Францію радянський уряд вважав безсилою, нездатною на рішучі дії, Чехословаччина перетворилася на васальну державу Німеччини, вона ставала плацдармом для можливого подальшого просування рейху на Схід. Тож Москва, вважаючи себе зрадженою західними державами під час високих переговорів на Мюнхенській конференції, прагнула виправити становище. У цьому зв'язку показовою стала і зустріч німецького посла Шуленбурга з міністром закордонних справ СРСР Литвиновим у жовтні 1938 р. та усна їх домовленість щодо «скорочення до прийнятних меж обопільних нападок» у засобах інформації. За оцінкою МЗС нацистської Німеччини, то була «перша визначена ознака зближення між Німеччиною і Росією» [47: 67].

Слід відзначити, що Берлін у здійсненні своїх намірів як щодо ближніх країн і держав Заходу, а потім й стосовно СРСР, досить успішно використовував питання Чехословаччини та Карпатської України. Третій рейх, вимагаючи перегляду несправедливих післявоєнних кордонів, не розкривав своїх істинних планів, зокрема і стосовно Карпатської України. Більше того, на кожному

із швидко мінливих обставин та етапів міжнародних відносин Берлін активно вдавався до видимих і невидимих кроків, щоб збільшити поступливість західних держав та наростити прихильність Угорщини, Румунії, Польщі й, зрештою, Радянського Союзу до своєї політики. Так, гітлерівці окупувавши Судети, і поступово, йдучи на зустріч зазіханням Будапешта й Варшави, сприяли залученню їх до анексії терен Чехословаччини, підсилюючи їх агресивні наміри щодо Карпатської України. А погодившись з анексією останньої Угорщиною, Берлін спромігся схилити на свій бік й кремлівське керівництво.

Раніше, враховуючи те становище, що Варшава і Москва підтвердили свою прихильність до договору 1934 р., міністр закордонних справ нацистської Німеччини Й. Ріббентроп вельми безапеляційно заявив у грудні 1938 р., що його уряд не заспокоїться доти, доки давнє ганзейське місто Данціг не буде включене до складу Третього рейху. Ця заява стурбувала польські урядові кола, і до Берліна прибув міністр закордонних справ Польщі Ю. Бек. Під час переговорів з А. Гітлером 5 січня 1939 р. польський міністр підтримав політику нацистів щодо Чехословаччини, оскільки вона, за його словами, відповідала й польським інтересам. А фюрер, зі свого боку, висловив зацікавленість у збереженні сильної польської держави. За його оцінкою, існування потужної польської армії суттєво розвантажувало Німеччину у військовому відношенні, бо дивізії, що їх Польща тримає на російському кордоні, звільняють рейх від значних додаткових воєнних витрат. Нацистський канцлер тоді ж під час розмови також багатозначно застеріг свого співрозмовника, що світова преса намагається приписати німцям якісь наміри щодо України. Далі він дружелюбно підкреслив, що Польща не повинна побоюватись Німеччини, яка не має жодних інтересів стосовно Карпатської України і їй байдуже до інтересів щодо неї у інших держав [45: 117].

На наш погляд, йдучи на поступки Польщі, фюрер на даному етапі виходив із прагматичних воєнних міркувань. Сусідня держава мала забезпечити нацистам тил на випадок збройного конфлікту із західними державами. Водночас, ведучи переговори з польськими урядовими колами, дипломати Третього рейху переслідували мету підігріти давні польські претензії на українські землі. Польські лідери, засліплені ідеєю розширення своєї території за рахунок сусідів, зокрема України, не спромоглися розгледіти, що Гітлер насправді не прагнув зміцнення відносин з Польщею, плануючи в недалекому майбутньому завоювати її та включити до німецького «життєвого простору».

З іншого боку, як свідчить аналіз, всі намагання нацистів розіграти «українську карту» з Польщею в обмін на її антирадянську позицію переслідували мету не допустити втручання СРСР, який міг би у майбутньому виступити на захист Польщі. Тому в цьому контексті запевнення фюрером польської сторони у тому, що його рейх не має інтересів на Україні, ймовірно адресувались не лише для Варшави, а також і для Кремля.

Підкреслю, що нацистська Німеччина, не відмовляючись від своїх загарбницьких стратегій, здійснювала тактичні ходи з метою справити бажане враження на керівників та дипломатів великих і малих держав європейського простору. Розглядаючи війну з Польщею як проміжний етап на шляху до агресії проти Франції та Великої Британії, нацистське керівництво в Берліні, очевидно, вирішило, що настає час для пошуку альянсу з Москвою, який також бачився А. Гітлеру тимчасовим «союзом для війни».

Підтвердженням слушності цих підходів та розрахунків стала та частина промови радянського лідера Й. Сталіна на XVIII партійному з'їзді у Москві 10 березня 1939 р., де йшлося про заангажованість деяких європейських ЗМІ, які прагнуть штовхнути керівництво Берліну проти СРСР, що Радянський Союз не дасть втягнути себе у конфлікт тим провокаторам, які звикли загібати жар чужими руками. Він досить критично, навіть вороже, висловився на адресу Англії і Франції, які віддали Третьому рейху райони Чехословаччини як плату за прагнення останнього прискорити майбутню війну з Радянським Союзом. Тим самим Сталін засвідчив, що Москва вважає провокатором не Німеччину Гітлера, а скоріше уряди Англії і Франції [41: 14].

Світова преса та суспільно-політична думка, дипломати багатьох країн вбачали в цих словах натяк на готовність Кремля до можливої співпраці з тогочасною Німеччиною. У Берліні дипломати та політики уважно проаналізували текст виступу радянського лідера і дійшли висновку, що тональність його промови та закиди на адресу західних держав через їх спроби зіпсувати радянсько-німецькі відносини і спровокувати війну між СРСР і Німеччиною, свідчили про готовність Москви до налагодження відносин з Берліном, і що критика, з якою виступив Й. Сталін, була спрямована значно гостріше стосовно західних держав, ніж Німеччини і її союзників.

Проте на цей час, зокрема, та після парламентських виборів 12 лютого 1939 р. у Карпатській Україні потужні процеси зміцнення національної ідентичності та державотворення набули подальшого динамізму. Підтвердженням цього стала беззаперечна перемога всіх проукраїнських сил, коли обрані 32 послы (парламентарі) представляли українофілів. Також це стосувалося як пропозицій до

Праги стосовно відкриття роботи новообраного съоиму, діяльності уряду, заходів щодо визначення кордонів та вишколу створюваних формувань Карпатської січі. Загони останньої поповнювали місцеві українці та добровольці-українці, які перебиралися з польських «Східних кресів», тобто із Галичини та Волині.

Водночас і Берлін, незважаючи на відкриття німецького консульства у Хусті та розширення свого впливу в Карпатській Україні, прийняв доленосні щодо Чехословацької Федеративної Республіки рішення. За згоди Гітлера 14 березня 1939 р. парламент автономії Словаччини прийняв рішення про державну самостійність, дізнавшись про це і Карпатська Україна того ж дня оголосила про свою незалежність. Водночас цього дня під безпосереднім тиском А. Гітлера на президента ЧСР Е. Гаху в Берліні останній вимушено погодився на вимоги встановлення німецького протекторату. Дана згода уможливила вступ у країну німецької армії практично без будь-якого спротиву та приїзд рейхсканцлера Гітлера до чеської столиці. Одночасно з окупацією Праги, Богемії і Моравії нацистська Німеччина прихильно поставилась і до окупації Карпатської України Угорщиною. В Угорському королівстві на цей час активно розроблявся план військової операції щодо анексії Карпатської України, велася інтенсивна підготовка відповідних військових частин. У ніч з 13 на 14 березня 1939 р. угорська армія розпочала воєнні операції в районі Мукачево.

Відповіддю на перетин угорськими військами чеського державного кордону стала організація збройної їм відсічі силами Карпатської січі, воякам якої прем'єр А. Волошин віддав наказ видати резервну зброю. Після зіткнень із чеськими військами під командуванням генерала Л. Прхала, що намагалися роззброїти карпатоукраїнські частини, Карпатська січ бере під контроль територію своєї країни. Однак на цей час угорські війська вже захопили перші українські села: Підгірний, Кольчино і Коропець. За цих обставин А. Волошин, проголосивши через хустське радіо самостійність Карпатської України, звертається телеграмою до гітлерівської Німеччини про допомогу. В ній вказувалося, що Карпатська Україна проголосила свою незалежність, оскільки угорські війська перейшли кордон, що Хуст змушений просити захисту та підтримки у німецького рейху [29: 286].

У такій вкрай критичній ситуації 15 березня о 15 годині розпочав роботу съоим – парламент краю. Він офіційно проголосив незалежність Карпатської України, обрав президентом А. Волошина, прийняв конституційний закон та затвердив всі атрибути держави: герб, гімн, українську в якості державної мови та ін.

Підтвердженням гостроти і критичності ситуації, в якій перебувала Карпатська Україна, свідчить і той факт, що до німецького уряду в Берлін була направлена ціла низка телеграм. У Політичному архіві МЗС ФРН й нині їх зберігається кілька, а у одній із телеграм на ім'я канцлера Третього рейху А. Гітлера президент А. Волошин навіть просив його взяти Карпатську Україну під німецький протекторат. Натомість, як свідчать архівні документи, особисте звернення А. Волошина та за його дорученням інших членів уряду Карпатської України не справили на фюрера Німеччини бажаного впливу. Показово, що, як наголошує у листі від 16 березня 1939 р. до свого уряду французький посол в Берліні Р. Кульондр, на звернення уряду з Хуста «гітлерівські керівники залишаються глухими до закликів Підкарпатської Русі, яка покладає на них усю свою надію, і якій свого часу відводилась роль “Українського П'ємонт” <...>. Здається, що рейх втратив інтерес до цієї держави й полишив її Угорщині» [30: 286]. Натомість у відповідь Гітлер не тільки відмовив у підтримці, а й порадив через консула у Хусті не чинити опору угорським військам.

Слід підкреслити, що тогочасні події у Карпатській Україні розвивалися досить стрімко та переросли у вкрай напружене воєнне протиборство. Увечері 15 березня угорці активізували свої наступальні дії, а угорський уряд направив до Хуста свого парламентаря з пропозицією українському уряду роззброїтися і мирно увійти до складу Угорщини. Уряд А. Волошина відхилив ультиматум. Прем'єр-міністр Карпатської України був переконаний, що угорці вторглися на територію краю без відома Берліна. Водночас у Карпатській Україні була оголошена мобілізація [10: 478]. Важливо, що Карпатська січ поповнила свій склад добровольцями, в основному демобілізованими солдатами чехословацької армії з місцевого населення. Національні оборонні сили новопосталої держави, налічуючи в своєму складі лише 10–12 тис. слабо озброєних бійців, почали чинити відчайдушний опір.

Основного удару угорські гонведи завдали на лінії Ужгород – Перечин з тим, щоб цим самим відрізати Карпатську Україну від Словацької Республіки. Угорська армія наштовхнулася на сильний опір біля села Горонда, де сотня українських бійців утримувала оборону впродовж 16 напружених годин. Важкі бої йшли також за міста Хуст і Севлюш, останній неодноразово переходив з рук в руки. За матеріалами українських дослідників і, як слушно стверджує Р. Офіцінський, найбільшим і кровопролитним став бій на підступах до Хуста, на Красному полі. Опір воїнів-січовиків загрожував затягуванням бойових дій, проте на допомогу угорцям прийшли поляки, які почали свій наступ від Ужоцького перевалу [35].

Вранці 16 березня, через добу після проголошення незалежності, уряд Карпатської України змушений був полишити Хуст, та свідомо попрямував у бік румунського кордону. Вже через кілька годин угорські війська штурмували столицю Карпатської України. У боротьбі за місто взяли участь не лише кілька угорських батальйонів, а також була застосована авіація і протитанкові гармати. Угорцям протистояли понад 3 тис. січовиків, які мали на озброєнні тільки 12 одиниць бронетехніки, відібраної дещо раніше у чехословаків. Під шаленим натиском сил противника бійці Карпатської січі змушені були залишити столицю.

Лише 17 березня угорські війська здобули Рахів, Ясіню і Буштино, а 18 числа угорські війська завершили окупацію Закарпатської України вже після взяття Воловця – останнього населеного пункту, який утримували українські січовики. Після цього гонведи вийшли по всій лінії кордонів з Польщею і Королівством Румунією. Організований опір припинився, проте окремі підрозділи українців продовжували боротьбу у сформованих багатьох партизанських загонах ще протягом трьох тижнів. І це було вкрай напружене становище, тому що карпатські воїни-січовики, відступивши у гори, продовжували чинити відчайдушний опір. Показово, що в районі Воловця і Рахова та лісових околиць військовий опір січовиків тривав аж до січня 1940 р.

Спонукальними чинниками масового героїзму захисників та відчайдушних партизанських акцій січовиків були як патріотизм, прагнення захистити рідну землю, так і жорстоке та часто нелюдське поведіння окупантів. Важливим доказом останнього твердження можуть слугувати і телеграми німецького консульства із Хуста перших днів угорської інтервенції. Так, у телеграмі, відправленій 17 березня на додаток до попередніх повідомлень, консул Хофманн терміново інформував офіційний Берлін та підкреслював, що цього дня вимушений був піти до наявних угорських військових командирів через численні скарги місцевих чехів із-за жорстокого поведіння з боку угорських терористів. Німецький консул також відзначав й жорстоке поведіння і з українським населенням в ході інтервенції [60: 50].

Також слід відзначити, що Генеральний штаб угорської армії у березні 1939 р. проводив низку бойових операцій з очищення Карпатської України від «чужих елементів». Тож «чужі елементи», до числа яких угорці зарахували і галичан, ескортувались до угорсько-польського кордону і там передавались на розправу полякам.

Дослідники зазначають, що загалом під час березневих бойових подій збройні сили Карпатської України провели близько 20 малих і великих боїв. Незважаючи на героїзм та бойовий дух, в той же час

українським захисникам бракувало належної військової підготовки, доброго озброєння та амуніції, вкрай уразлива була система управління і зв'язок у новостворених збройних силах молодой держави. Сукупні втрати січовиків, за різними даними, складали від 2 до 6,5 тис. осіб. Фахівці пояснюють різницю цих даних тим, що більшість з них загинула не в зіткненнях з регулярними угорськими частинами, а в результаті зачисток і розстрілів полонених. До цього доклало руку і місцеве угорське населення. Крім того, січовиків, які здавалися полякам, розстрілювали на місці, причому вихідців зі Східної Галичини (складової частини Другої Речі Посполитої на той час), яких затримували угорські окупанти в Закарпатті, передавали польській прикордонній службі. Частина бійців Карпатської січі, яка відійшла до Королівства Румунія, була теж роззброєна і видана угорцям. Січовиків, які вижили, тримали в угорському концтаборі села Ворюлюпош. На сьогодні історикам удалося поіменно ідентифікувати лише біля півтори сотні загиблих січовиків [36: 147].

Підкреслю, що Волошин зі своїм найближчим оточенням, полишивши Хуст, вже через Тячів дістався до румунського кордону в районі Великого Бичкова. З Румунії він перебрався до Королівства Югославія, а потім через Відень дістався вже до окупованої гітлерівцями Праги [61: 39–53].

Повертаючись до воєнних дій та операцій з окупації угорцями теренів Карпатської України, слід звернути увагу й на розстріли галицьких січовиків на карпатських перевалах, які були здійснені польськими військовими підрозділами та поліції спільно з угорськими жандармами, гонведами і терористами у березні–квітні 1939 р. Їх, згідно з міжнародними правовими нормами, слід визначати як воєнні злочини. У згаданих випадках угорські та польські військові нехтували основоположними правами військовополонених, які гарантувались учасникам Національної оборони Карпатської України на підставі Гаазької конвенції про закони та звичай сухопутної війни, прийнятої 18 жовтня 1907 р. Така оцінка має принципове значення.

Далі, Польщу того міжвоєнного періоду зазвичай сприймають як жертву таємного додатку до пакту нацистської Німеччини і сталінського СРСР, який відкрив шлях до початку Другої світової війни. Проте, як показує наведений аналіз, за рік до цих подій Польща разом із Німеччиною та Угорщиною виступила співучасником анексії територій Чехословацької Республіки. На початку жовтня 1938 р. Польща окупувала Тешинську Сілезію, а у грудні – захопила Спіш та Ораву у Північній Словаччині. Водночас у 1938–1939 рр. офіційна Варшава зайняла вкрай ворожу позицію щодо українського питання,

вдаючись до методів таємної війни проти Карпатської України, автономного краю у складі постмюнхенської Чехословаччини. Це були активні дії по допомозі своєму союзнику – Угорщині, з метою наближення часу встановлення спільного кордону в Карпатах.

Тож, провівши ретельний аналіз перебігу подій на карпатоукраїнських землях наприкінці 1930-х рр., слід підкреслити місце та роль Закарпатського краю у ці роки, що вивищувалися до високого рівня геополітичного протистояння низки держав європейського простору. Використані та опрацьовані автором архівні джерела і література доводять, що гітлерівський режим, реалізуючи свої стратегічні плани, вміло використовував українське питання у відносинах з Чехословаччиною, Угорщиною, Польщею, СРСР та ін. Фактично, сприяючи захопленню новопосталої Карпатської України Угорщиною, Берлін переслідував тактичні цілі: міцніше прив'язати Будапешт до антикомуністичного пакту; забезпечуючи на певний період нейтралітет Польщі; заспокоїти СРСР, певною мірою створюючи передумови для подальшого німецько-радянського зближення. Відтак Гітлер сам, захопивши Судети, Чехію і Моравію, не заперечував Угорщині та Польщі в окупації ними земель, що належали Чехословаччині. І це були ланки того ланцюга, що призвів до збройної боротьби карпатоукраїнців із союзними нацистській Німеччині державами. Весь цей перебіг подій, реалізація планів з анексії відповідних територій гітлерівською Німеччиною, Польщею та Угорщиною були предтечею Другої світової війни. Вони реально наближали і прискорювали час її розв'язання.

Варто також підкреслити, що більшість громадян і керівники Карпатської України вбачали в Угорщині та Польщі вкрай ворожі держави. Причинами цьому були не лише зазіхання цих сусідів, але й брутальне ставлення їх військовиків під час та після боротьби за карпатоукраїнську державність. Таке ставлення залишалося і в наступні роки. А от до гітлерівської Німеччини очільники Карпатської України зберігали свою прихильність, сповідуючи послідовно германофільські погляди, що підтверджується різними документами Політичного архіву МЗС ФРН. Так, архівні документи свідчать, що німецькі спецслужби, їх органи і структури ретельно відслідковували переміщення і діяльність українських емігрантських кіл, зокрема це стосувалося й хустських урядовців. Німецька таємна поліція, наприклад, відзначала, що А. Волошин намагався влаштуватись на службу до відомства внутрішніх справ у протектораті Богемії і Моравії (але безуспішно). Лише з часом Волошин став професором

та ректором Українського вільного університету в Празі, де перебував до травня 1945 р.

Водночас, будучи германофілами, Волошин і його урядовці зберегли цей політичний профіль в подальші роки випробувань. Тобто навіть після неотримання реальної допомоги і підтримки від Берліна у часи відчайдушної боротьби Карпатської України з угорськими окупантами, пересвідчившись у вибірковості Гітлера в підтримці права народів на самовизначення, а також в ігноруванні німецькими урядовцями прагнень українців краще облаштуватися у Празі, А. Волошин продовжував виявляти свою запопадливість до А. Гітлера.

Підтвердженням цього є зміст і сам факт відправлення вітальної телеграми на адресу фюрера від 14 вересня 1939 р. Це був період, коли Німеччина підступно напала на Польщу і розв'язала Другу світову війну, коли німецькі війська окупували й підпольські українські землі. У телеграмі висловлювалися гарячі вітання та гордість за всеперемагаючу німецьку армію і прихід її на західноукраїнську землю. Президент Волошин та міністри Ревей і Клотчурак у телеграмі із Праги наголошували: «Впевнені, що наш народ у Західній Україні, який до цього часу був гноблений Польщею, прийме героїв німецької армії у своєму домі й на своїй землі зі щирою радістю та розпростертими обіймами. Цей історичний момент українці розглядають як перше справжнє започаткування дійсної співпраці між українським народом та великою німецькою нацією». Закінчували підписанти свою телеграму нацистським вітанням на адресу «фюрера німецького народу та головнокомандувача німецькою армією Адольфа Гітлера, а також його всеперемагаючій армії» [62: 1]. Тож такою була тогочасна дійсність, і таке різне було ставлення українських провідників до нацистської Німеччини та Польщі.

До числа наслідків поразки Карпатської України, окрім всього іншого, належать і вимушені переселенські рухи. Прикметне, що вже влітку 1939 р. перші українці опинилися у рейху на примусових роботах, зокрема мешканці Підугорської Карпатської України, яких вивозили до колишньої Австрії. За перші місяці після окупації до Королівства Угорщини відправили близько 60 тис. жителів Закарпаття, до рейху – близько 1 тис. осіб [9: 249]. Їх, як і в подальшому вивезених гітлерівцями зі східних окупованих територій у роки Другої світової війни, називали німецьким словом «остарбайтер» (Ostarbeiter – в перекладі «східний робітник»).

Таким чином, наведений аналіз перебігу подій у Центральній Європі свідчив, що нацистська Німеччина та фашистська Італія, стверджуючи власні силу і амбіції, включилися до нового поділу

світу. Міжнародна конференція в Мюнхені 1938 р. прислужилася їм не лише у досягненні серйозних уступок Лондона і Парижа, але й підтвердила недалекоглядність лідерів Великобританії і Франції, ігнорування ними необхідності залучення значно ширшого кола учасників для розв'язання актуальних проблем Центральної Європи. Саме прийняття державами «старої» Європи територіальних претензій Гітлера до Чехословацької Республіки живили нацистську Німеччину та тогочасні Угорщину і Польщу, які виношували і, зрештою, спільно реалізували свої загарбницькі плани, розчленувавши демократичну державу. Показовою була реакція Чемберлена після остаточної окупації Німеччиною Чехословаччини і Угорщиною Карпатської України та відповідь на пропозицію СРСР від 18 березня 1939 р. Тоді Кремль, як і рік до того після аншлюсу Австрії, виступив за негайне проведення європейської конференції цього разу між Францією, Великобританією, Польщею, СРСР, Румунією і Туреччиною, щоб об'єднатися та зупинити Гітлера. Проте британський прем'єр-міністр під час офіційного візиту президента Франції до Лондона 21 березня вважав цю пропозицію «передчасною». Він не довіряв Москві та вважав, що спільна «заява» чотирьох держав, включаючи СРСР і Польщу, – це максимум, на що він може піти [49: 511]. Таке «миролюбство» та поступливість демократій Європи робили малоймовірним об'єднання зусиль проти агресорів. Більше того, роз'єднаність антивоєнних сил на континенті сприяла гітлерівській Німеччині формувати порядок денний для Європи. Все це вело до ще більш масштабних воєнних зіткнень, які стали тяжкими складниками Другої світової війни.

Водночас більшість жителів Закарпаття згуртувалися навколо державницького курсу, про що підтверджують численні приклади звитяжної оборони бійцями Карпатської січі рідного краю від окупантів. Простеження й аналіз планів Третього рейху щодо карпатськоукраїнської державності та сприйняття їх дипломатією західних держав підтверджують наступне авторське положення. Проголошена державна незалежність Карпатської України була відверто проігнорована офіційним Берліном, який дозволив воєнне захоплення новопосталої держави, залишаючи без реагування кількаразові звернення президента А. Волошина. Проте патріотичне піднесення та волелюбність народу уможливили перший рішучий воєнний опір збройним силам Угорщини, яка стала союзницею нацистській Німеччині. Захисники держави, якій історія дала лише кілька дорогоцінних днів, уславили себе звитяжними боями з окупантами, закарбувавши свої імена у вдячній пам'яті нащадків. І все це стало предтечею Другої світової війни.

ЛІТЕРАТУРА

1. *Богів О., Задорожний В.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) у міжнародних відносинах (травень 1938 – березень 1939). Ужгород, 1999. 80 с.
2. *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин: у 2 ч. Ужгород, 1993. Ч. 1. 159 с.
3. *Болдижар М.* Закарпаття між двома світовими війнами: Матеріали до історії суспільно-політичних відносин: у 2 ч. Ужгород, 1996. Ч. II. 96 с.
4. *Болдижар М., Мосні П.* Державно-правовий статус Закарпаття (Підкарпатської Русі) в складі Чехословаччини. Ужгород, 2002. 238 с.
5. *Вегеш М.М.* Карпатська Україна в 1938–1939 рр.: соціально-економічні і політичні аспекти: автореф. дис. ... канд іст. наук. Ужгород: Ужгородський держ. ун-т, 1994. 20 с.
6. *Вегеш М.М.* Закарпаття в контексті центральноєвропейської кризи напередодні Другої світової війни: автореф. дис. ... док. іст. наук. Київ, 1998. 30 с.
7. Вони боронили Карпатську Україну: Нариси історії національно-визвольної боротьби закарпатських українців / М.М. Вегеш, М.В. Делеган, О.Д. Довганич та ін.; відп. ред. М.М. Вегеш. Ужгород: Карпати, 2002. 709 с.
8. *Вегеш М.М.* Закарпаття в центральноєвропейській політичній кризі напередодні Другої світової війни // Україна в історії Європи ХІХ – початку ХХІ ст.: історичні нариси / за ред. С.В. Віднянського. Київ: Інститут історії України, 2020. С. 448–486.
9. *Вегеш М., Віднянський С.* Країни Центрально-Східної Європи та українське питання (1918–1939 роки). Київ, Ужгород: Національна академія наук України; Інститут історії України, Ужгородський державний університет, 1998. 257 с.
10. *Вегеш М.М., Віднянський С.В.* Августин Волошин – «батько карпато-українського народу». Київ: Парлам. вид-во, 2020. 472 с.
11. Венгрия и Вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны / Пер. с венг. Б.Я. Гейгера и Н.Н. Сикачева; предисловие Г.А. Деборина. М.: Изд-во иностранной литературы, 1962. 368 с.
12. *Віднянський С.* Закарпаття – Підкарпатська Русь: від здобуття автономії до проголошення незалежної держави (до 70-річчя Карпатської України) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика: зб. статей. Київ, 2009. Вип. 15, ч. 1. С. 184–207.
13. *Віднянський С.* Закарпаття: від «землі без імені» до власної державності – Карпатської України // Україна-Європа-Світ. Міжнародний збірник наукових праць. Серія: Історія, міжнародні відносини. 2014. Вип. 13. С. 111–126.
14. *Гай-Нижник П.* Карпатська Україна (Підкарпатська Русь) 1938–1939 рр. як одна із «розмінних монет» Мюнхенського договору // Гілея. Історичні науки. 2018. Вип. 139 (№ 12). Ч. 1. С. 48–56.
15. *Гранчак І., Гапоненко І.* Закарпаття в міжнародних відносинах напередодні та в період Мюнхена // Нарис історії Закарпаття. Ужгород, 1995. Т. 2: 1918–1945. С. 264–273.

16. Документи внешней политики СССР. 1939. Т. XXII: в 2 кн. Кн. 1: январь – август / Под ред. В.Г.Комплектова. М.: Междунар. отношения, 1992. 712 с.
17. *Дробот І.* Україна в геополітичних планах західноєвропейських держав на передодні Другої світової війни // Україна дипломатична 2004. Київ, 2005. Вип. 5. С. 347–362.
18. *Житарюк М.* Четвертована, але жива: Закордонна преса про політичні процеси в Україні напередодні Другої світової війни. Львів, 1997. 124 с.
19. *Забродський М.П.* Вітчизняна та зарубіжна історіографія про етнічну ідентичність русинів карпатського регіону у XIX – на початку XX ст. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. Івана Огієнка. Історичні науки. Кам'янець-Подільський, 2012. Т. 22. С. 146–154.
20. Закарпаття 1919–2009 років: історія, політика, культура / Під ред. М. Вегеша та ін. Ужгород: Ліра, 2010. 720 с.
21. Історія Центрально-Східної Європи / За ред. Л. Зашкільняка. Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2001. 660 с.
22. *Камінський Є., Трощинський В.* Українське питання в англо-американських архівних документах (1938–1951 рр.) // Всесвіт. Київ, 1993. № 11/12. С. 147–151.
23. Карпатська Україна. Бібліографія. Сайт Українського інституту національної пам'яті. URL: <http://www.memory.gov.ua/publication/bibliografiya-1> (останній перегляд: 17.08.2020).
24. Карпатська Україна. Документи і матеріали. Хроніка подій. Персоналії: у 2 т. Т. 1: Упорядники: О.Д. Довганич, О.М. Корсун, О.М. Пагіря. Ужгород: ВАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2009. 755 с.
25. Карпатська Україна. Хроніка подій. Персоналії: у 2 т. Т. 2: Упорядник С.Д. Федака. Ужгород: ПРАТ «Видавництво “Закарпаття”», 2010. 774 с.
26. *Коваль В.* Шлях до війни: Партнерство двох диктаторів (1939–1941) // Політична історія України XX ст.: у 6 т. Т. 4: Україна у Другій світовій війні, 1939–1945. Київ: Генеза, 2003. С. 15–62.
27. *Косик В.* Україна і Німеччина у Другій світовій війні. Париж; Нью-Йорк; Львів, 1993. 684 с.
28. *Кудряченко А.* Карпатська Україна в геополітичній грі держав континенту // Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. Київ, 2011. С. 299–314.
29. *Кудряченко А.* Карпатська Україна у планах гітлерівської Німеччини // Русин. 2019. № 57. С. 271–293.
30. *Кудряченко А.І., Калінічева Г.І., Костиця А.А.* Політична історія України XX століття. Київ, 2006. 696 с.
31. *Лемак В.В.* Закарпаття у державно-правовій системі Чехословацької республіки (1919–1939 рр.): автореф. дис.... канд. юрид. наук. Київ, 1996. 22 с.
32. *Мишак І.* Закарпаття напередодні Другої світової війни у працях сучасних українських істориків // Історіографічні дослідження в Україні: зб. наук. пр. Київ, 2008. Вип. 19. С. 410–421.
33. *Офіцинський Р.* «З Карпатської України для нас почалася Друга світова». 2013. URL: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/ (останній перегляд: 17.08.2019).
34. *Офіцинський Р.* Окупація та анексія Карпатської України. 2014. URL:

<http://1939.in.ua/statti/roman-ofitsinskij-okupatsiya-ta-aneksi/> (останній перегляд: 21.08.2019).

35. *Пагіря О.* Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. Київ: Темпора, 2010. 152 с.

36. *Пагіря О.* Опір у Карпатах. Як закарпатці боронилися від угорської агресії в 1939 році. 2017. URL: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> (останній перегляд: 14.08.2019).

37. Рассекреченные документы Второй мировой войны // «Завтра может быть уже поздно...». Вестник МГИМО-университета. Спецвыпуск / Отв. ред. А.Л. Чечевишников. М., 2009. С. 405–598.

38. *Ринажевський Б.* Правове становище в складі іноземних держав та становлення національної державності в Закарпатті (1918–1939). Львів: Видавництво ЛРІДУ УАДУ, 2002. 198 с.

39. *Сардачук П.Д., Швагуляк М.М.* Насувалась воєнна гроза. Ужгород, 1984. 208 с.

40. *Сталин И.* Отчётный доклад на XVIII съезде партии о работе ЦК ВКП(б). Москва, 1945. С. 13–14 (извлечение из доклада к вопросу о Карпатской Украине). URL: <http://1939.in.ua/chronicle/vytjah-iz-dopovidij-stalina-na-xviii-zjzdi-vkr-b-pro-karpatsku-ukrajinu> (останній перегляд: 17.08.2020).

41. *Стерчо П.* Карпато-Українська держава: До історії визвольної боротьби карпатських українців у 1919–1939 роках. Львів, 1994. 288 с.

42. Тернистий шлях до України: зб. документів і архівних матеріалів «Закарпаття в європейській політиці 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 рр.» / Упоряд. О.Д. Довганіч та О.М. Корсун. Ужгород: Закарпаття, 2007. 749 с.

43. Україна в історії Європи XIX – початку XXI ст.: історичні нариси / За ред. С.В. Віднянського. НАН України. Інститут історії України. Київ: Інститут історії України, 2020. 814 с.

44. Україна у Другій світовій війні у документах: зб. нім. арх. матеріалів: у 4 т. / упоряд. В. Косик. Київ, 1997. Т. 1. 382 с.

45. *Федак С.* Героїка, трагедія і уроки Карпатської України. 2014. URL: <http://7dniv.info/publications/40562-gerojika-tragediya-i-urokikarpatskoji-ukrajini.html> (останній перегляд: 14.07.2020).

46. *Фляйшхауер И.* Пакт: Гитлер, Сталин и инициатива германской дипломатии 1938–1939 / Пер. с нем.; вступ. сл. В.М. Фалина, предисл. Л.А. Безименского. М.: Прогресс, 1991. 481 с.

47. *Химинець Ю.* Тернистий шлях до України. Ужгород: Граджа, 1996. 397 с.

48. *Ширер В.* Злет і падіння Третього рейху. Історія нацистської Німеччини: у 2 т. Т. 1. 2-ге видання / Пер. з англ. К. Діса. Київ: Наш формат, 2018. 704 с.

49. «Look» / of USA // The Next European War Wille Start In The Ukraine («Взгляд» // Наступна європейська війна може розпочатися з України). 14.03.1939. URL: <http://argumentua.com/stati/sleduyushchaya-evropeiskaya-voina-nachnetsya-v-ukraine-zhurnal-look-1939-god-karta> (останній перегляд: 17.09.2020).

50. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (weiter – ADAP). T. IV. Doc. 29.

51. ADAP T. IV. Doc.80.

52. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (weiter – PAAAD). Bestand R – 104430. Pol. IV. S. 37.
53. PAAAD. Bestand R – 104430. Pol. IV. S. 43,78.
54. PAAAD. Bestand R – 104430. Pol. IV. Denkschrift über Karpato-Ukraine, S.8-13.
55. PAAAD. Bestand R – 357. Pol. IV. S. 215, 216.
56. PAAAD. Bestand R – 103408. Pol. IV. S. 32–33.
57. PAAAD. Bestand R – 357. Pol. IV. S.134.
58. PAAAD. Bestand R – 103408. Pol. IV. S. 27.
59. PAAAD. Bestand R – 103422. Pol. IV. S. 5.
60. PAAAD. Bestand R – 103408. Pol. IV. S. 39–53.
61. PAAAD. Bestand R – 104430. Pol. IV. Telegramm aus Praha 59 83 102/99 1850 Herrn Adolf Hitler Führer und Kanzler Aufgenommen Amt Berlin Ausgf. 14.9.2024 Haupttelegraphenam. t.
62. Weltgeschichte in der Gegenwart in Dokumenten. München, 1953. Vol. III. 379 s.
63. Wuermeling H.L. August 39. 11. Tage zwischen Frieden und Krieg. 21 August – 1 September 1939. Ullstein. 1989. 2 Auflage. S. 192–198.

REFERENCES

1. Bohiv, O. & Zadorozhnyy, V. (1999) *Karpats'ka Ukraïna (Pidkarpats'ka Rus') u mizhnarodnikh vidnosinakh (traven' 1938 – berezen' 1939)* [Carpatho-Ukraine (Subcarpathian Russia) in international relations (May 1938 – March 1939)]. Uzhhorod: Patent.
2. Boldizhar, M. (1993) *Zakarpattya mizh dvoma svitovymi viynamy: Materialy do istoriyi suspil'no-politychnykh vidnosyn* [Transcarpathia between the two world wars: Materials on the history of socio-political relations]. Vol. 1. Uzhhorod: [s.n.].
3. Boldizhar, M. (1996) *Zakarpattya mizh dvoma svitovymi viynamy: Materialy do istoriyi suspil'no-politychnykh vidnosyn* [Transcarpathia between the two world wars: Materials on the history of socio-political relations]. Vol. 2. Uzhhorod: [s.n.].
4. Boldizhar, M. & Mosni, P. (2002) *Derzhavno-pravoviy status Zakarpattya (Pidkarpats'koi Rusi) v skladi Chekhoslovachchini* [State and legal status of Transcarpathia (Subcarpathian Russia) as part of Czechoslovakia]. Uzhhorod: Uzhhorod National University.
5. Vegesh, M.M. (1994) *Karpats'ka Ukraïna v 1938–1939 rr.: sotsial'no-ekonomichni i politychni aspekty* [Carpathian Ukraine in 1938–1939: socio-economic and political aspects]. Abstract of History Cand. Diss. Uzhhorod.
6. Vegesh, M.M. (1998) *Zakarpattya v konteksti tsentral'noevropeys'koi krizi naperedodni Drugoi svitovoi viyni* [Transcarpathia in the context of the Central European crisis on the eve of the Second World War]. Abstract of History Dr. Diss. Kyiv.
7. Vegesh, M.M., Delegan, M.V., Dovganich, O.D. et al. (ed.) (2002) *Voni boronili Karpats'ku Ukraïnu: Narisi istorii natsional'no-vizvol'noi borot'bi zakarpats'kikh*

ukraintsiv [They defended Carpathian Ukraine: Essays on the history of the national liberation struggle of Transcarpathian Ukrainians]. Uzhhorod: Karpatti.

8. Vegesh, M.M. (2020) *Zakarpattya v tsentral'noevropeys'kiy politichniy krizi naperedodni Drugoi svitovoi viyni* [Transcarpathia in the Central European political crisis on the eve of the Second World War]. In: Vidnyansky, S.V. (ed.) *Ukraina v istorii Evropi XIX – pochatku XXI st.: istorichni narisi* [Ukraine in the history of Europe of the 19th – early 21st century: historical essays]. Kyiv: Institute of History of Ukraine. pp. 448–486.

9. Vegesh, M. & Vidnyansky, S. (1998) *Kraïni Tsentral'no-Skhidnoi Evropi ta ukrains'ke pitannya (1918–1939 roki)* [Countries of Central and Eastern Europe and the Ukrainian question (1918–1939)]. Kyiv, Uzhhorod: National Academy of Sciences of Ukraine; Institute of History of Ukraine, Uzhhorod State University.

10. Vegesh, M.M. & Vidnyansky, S.V. (2020) *Avgustin Voloshin – "bat'ko karpatokraïns'kogo narodu"* [Augustyn Voloshin – “father of the Carpatho-Ukrainian people”]. Kyiv: Parlam. vydavnytstvo.

11. Deborin, G.A. (ed.) (1962) *Vengriya i Vtoraya mirovaya voyna. Sekretnye diplomaticheskie dokumenty iz istorii kanuna i perioda voyny* [Hungary and the Second World War. Secret diplomatic documents from the history before and during the war]. Translated from Hungarian by B.Ya. Geyger, N.N. Sikachev. Moscow: Izdatelstvo inostrannoy literatury.

12. Vidnyansky, S. (2009) *Zakarpattya – Pidkarpats'ka Rus': vid zdobuttya avtonomiyi do proholoshennya nezalezhnoyi derzhavy (do 70-richchya Karpats'koyi Ukrayiny)* [Transcarpathia – Subcarpathian Russia: from gaining autonomy to the proclamation of an independent state (to the 70th anniversary of Carpathian Ukraine)]. In: Smoliy, V.A. (ed.) *Ukrayina XX st.: kul'tura, ideolohiya, polityka* [Ukraine of the 20th Century: Culture, Ideology, Politics]. Vol. 15. Kyiv: Ukrainian AS. pp. 184–207.

13. Vidnyansky, S. (2014) *Zakarpattya: vid “zemli bez imeni” do vlasnoi derzhavnosti – Karpats'koi Ukraïni* [Transcarpathia: from “land without a name” to its own statehood – Carpathian Ukraine]. *Ukraina-Evropa-Svit*. 13. pp. 111–126.

14. Gay-Nizhnik, P. (2018) *Karpats'ka Ukraïna (Pidkarpats'ka Rus') 1938–1939 rr. yak odna iz “rozminnikh monet” Myunkhens'kogo dogovoru* [Carpathian Ukraine (Subcarpathian Russia) 1938–1939 as one of the “exchange coins” of the Munich Agreement]. *Gileya. Istorichni nauki*. 139(12/1). pp. 48–56.

15. Granchak, I. & Gaponenko, I. (1995) *Zakarpattya v mizhnarodnikh vidnosinakh naperedodni ta v period Myunkhena* [Transcarpathia in international relations on the eve and in the period of Munich]. In: Granchak, I. (ed.) *Naris istorii Zakarpattya*. Vol. 2. Uzhgorod: Zakarpattya. pp. 264–273.

16. Komplektov, V.G. (ed.) (1992) *Dokumenty vneshney politiki SSSR. 1939* [USSR foreign policy documents. 1939]. Vol. 22. Moscow: Mezhdunarye otnosheniya.

17. Drobot, I. (2005) *Ukraïna v geopolitichnikh planakh zakhidnoevropeys'kikh derzhav na peredodni Drugoi svitovoi viyni* [Ukraine in the geopolitical plans of Western European states on the eve of World War II]. *Ukraïna diplomatichna*. 5. pp. 347–362.

18. Zhitaryuk, M. (1997) *Chetvertovana, ale zhiva: Zakordonna presa pro politichni protsesi v Ukraïni naperedodni Drugoi svitovoi viyni* [Quartered, but alive: Foreign press on political processes in Ukraine on the eve of WW II]. Lviv: Za vil'nu Ukraïnu.

19. Zbrodskiy, M.P. (2012) Vitchiznyana ta zarubizhna istoriografiya pro etnichnu identichnist' rusiniv karpats'kogo regionu u XIX – na pochatku XX st. [Domestic and foreign historiography on the ethnic identity of the Carpathian Rusins in the 19th – early 20th centuries]. *Naukovi pratsi Kam'yanets'-Podil's'kogo natsional'nogo universitetu im. Ivana Ogiienka. Istorichni nauki*. 22. pp. 146–154.

20. Vegesh, M. et al. (eds) (2010) *Zakarpattya 1919–2009 rokiv: istoriya, politika, kul'tura* [Transcarpathia 1919–2009: History, Politics, Culture]. Uzhhorod: Lira.

21. Zashkilnyak, L. (ed.) (2001) *Istoriya Tsentral'no-Skhidnoi Evropy* [History of Central and Eastern Europe]. Lviv: Lviv National University.

22. Kaminskiy, E. & Troshchinskiy, V. (1993) Ukraïns'ke pitannya v anglo-amerikans'kikh arkhivnikh dokumentakh (1938–1951 rr.) [The Ukrainian question in Anglo-American archival documents (1938–1951)]. *Vsesvit*. 11/12. pp. 147–151.

23. Ukrainian Institute of National Memory. (n.d.) *Karpats'ka Ukraïna. Bibliografiya* [Carpathian Ukraine. Bibliography]. [Online] Available from: <http://www.memory.gov.ua/publication/bibliografiya-1> (Accessed: 17th August 2020).

24. Dovganich, O.D., Korsun, O.M. & Pagirya, O.M. (eds) (2009) *Karpats'ka Ukraïna. Dokumenti i materialy. Khronika podiy. Personalii* [Carpathian Ukraine. Documents and materials. Chronicle of events. Personalities]. Vol. 1. Uzhhorod: Zakarpattya.

25. Fedak, S.D. (ed.) (2010) *Karpats'ka Ukraïna. Khronika podiy. Personalii* [Carpathian Ukraine. Documents and materials. Chronicle of events. Personalities]. Vol. 2. Uzhhorod: Zakarpattya.

26. Koval, V. (2003) Shlyakh do viyni: Partnerstvo dvokh diktatoriv (1939–1941) [The way to war: Partnership of two dictators (1939–1941)]. In: Kuras, I.F. (ed.) *Politichna istoriya Ukraïni XX st.: u 6 t.* [Political history of Ukraine in the 20th century: in 6 vols]. Kyiv: Geneza. pp. 15–62.

27. Kosyk, V. (1993) *Ukraïna i Nimechchyna u Drugiy svitoviy viyni* [Ukraine and Germany in the Second World War]. Translated from French. Paris; New York; Lviv: [s.n.].

28. Kudriachenko, A. (2011) Karpats'ka Ukraïna v geopolitichniy gri derzhav kontinentu [Carpathian Ukraine in the geopolitical game of the continent]. In: Kudriachenko, A.I. (ed.) *Ukrayina v Yevropi: kontekst mizhnarodnykh vidnosyn* [Ukraine in Europe: the context of international relations]. Kyiv: Feniks. pp. 299–314.

29. Kudriachenko, A. (2019) Carpathian Ukraine in the plans of Hitler's Germany. *Rusin*. 57. pp. 271–293 (in Ukrainian). DOI: 10.17223/18572685/57/15

30. Kudriachenko, A.I., Kalinicheva, H.I. & Kostyrya, A.A. (2006) *Politichna istoriya Ukraïni XX stolittya* [Political History of Ukraine of the 20th Century]. Kyiv: MAUP.

31. Lemak, V.V. (1996) *Zakarpattya u derzhavno-pravoviyi sistemi Chekhoslovats'koi respubliki (1919–1939 rr.)* [Transcarpathia in the state and legal system of the Czechoslovak Republic (1919–1939)]. Abstract of Law Cand. Diss. Kyiv.

32. Mishchak, I. (2008) Zakarpattya naperedodni Drugoi svitovoi viyni u pratsyakh suchasnikh ukrains'kikh istorikiv [Transcarpathia on the eve of the Second World War in the works of modern Ukrainian historians]. In: Smoliiy, V.A. (ed.) *Istoriografichni doslidzhennya v Ukraini*. Vol. 19. Kyiv: Ukrainian AS. pp. 410–421.

33. Ofitsynskyy, R. (2013) “Z Karpats'koï Ukraini dlya nas pochalasya Druga svitova” [“The Second World War began for us from Carpathian Ukraine”]. [Online] Available from: http://www.istpravda.com.ua/articles/2013/03/15/117613/view_print/ (Accessed: 17th August 2019).

34. Ofitsynskyy, R. (2014) *Okupatsiya ta aneksiya Karpats'koï Ukraini* [Occupation and annexation of Carpathian Ukraine]. [Online] Available from: <http://1939.in.ua/statti/roman-ofitsinskij-okupatsiya-ta-aneksi/> (Accessed: 21st August 2019).

35. Pagirya, O. (2010) *Karpats'ka Sich: viys'kove formuvannya Karpats'koï Ukraini* [Carpathian Sich: military formation of Carpathian Ukraine]. Kyiv: Tempora.

36. Pagirya, O. (2017) *Opir u Karpatakh. Yak zakarpattsi boronilisya vid uhors'koï agresii v 1939 rotsi* [How Transcarpathians defended themselves from Hungarian aggression in 1939]. [Online] Available from: <https://www.istpravda.com.ua/articles/2017/03/15/149620/> (Accessed: 14th August 2019).

37. Chechevishnikov, A.L. (ed.) (2009) *Rassekrechennyye dokumenty Vtoroy mirovoy voyny* [Declassified documents of the Second World War]. *Vestnik MGIMO-universiteta*. Special issue. pp. 405–598.

38. Rynazhevskyy, B. (2002) *Pravove stanovishche v skladi inozemnikh derzhav ta stanovlennya natsional'noi derzhavnosti v Zakarpatti (1918–1939)* [The legal status of foreign states and the formation of national statehood in Transcarpathia (1918–1939)]. Lviv: Vydavnytstvo LRIDU UADU.

39. Sardachuk, P.D. & Shvagulyak, M.M. (1984) *Nasuvalas' voenna groza* [A military storm was approaching]. Uzhhorod: Karpati.

40. Stalin, I. (1945) *Otchetnyy doklad na XVIII s'ezde partii o rabote TSK VKP(b)* [Report at the 18th Party Congress on the work of the Central Committee of the CPSU (b)]. pp. 13–14. [Online] Available from: <https://1939.in.ua/chronicle/vytjah-iz-dopovidij-stalina-na-xviii-zjizdi-vkp-b-pro-karpatsku-ukrajinu> (Accessed: 17th August 2020).

41. Stercho, P. (1994) *Karpato-Ukrains'ka derzhava: Do istorii vizvol'noi borot'bi karpats'kikh ukrainsiv u 1919–1939 rokakh* [Carpatho-Ukrainian state: To the history of the liberation struggle of Carpathian Ukrainians in 1919–1939]. Lviv: Za vil'nu Ukrainu.

42. Dovganich, O.D. & Korsun, O.M. (eds) (2007) *Ternistiy shlyakh do Ukraini: zb. dokumentiv i arkhivnikh materialiv “Zakarpattya v evropeys'kiy polititsi 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946 rr.”* [The thorny path to Ukraine: Documents and archival materials “Transcarpathia in European politics 1918–1919, 1938–1939, 1944–1946”]. Uzhhorod: Zakarpattya.

43. Vidnyanskiy, S.V. (ed.) (2020) *Ukrayina v istoriyi Yevropy XIX – pochatku XXI st.: istorychni narysy* [Ukraine in the history of Europe of the 19th – early 21st century: historical essays]. Kyiv: Institute of History of Ukraine.

44. Kosik, V. (ed.) (1997) *Ukraina u Drugiy svitoviy viyni u dokumentakh*: zb. nim.

arkh. materialiv [Ukraine in the Second World War in documents: from German archival documents]. Vol. 1. Kyiv: [s.n.].

45. Fedak, S. (2014) *Geroïka, tragediya i uroki Karpats'koï Ukraïni* [Heroics, tragedy and lessons of Carpathian Ukraine]. [Online] Available from: <http://7dniv.info/publications/40562-gerojika-tragediya-i-urokikarpatskoji-ukrajini.html> (Accessed: 14th July 2020).

46. Fleischhauer, I. (1991) *Pakt: Gitler, Stalin i initsiativa germanskoy diplomatii 1938–1939* [Hitler, Stalin and the initiative of German diplomacy 1938–1939]. Translated from German by V.M. Falin. Moscow: Progress.

47. Khiminets, Yu. (1996) *Ternistiy shlyakh do Ukraïni* [Thorny way to Ukraine]. Uzhhorod: Gradzha.

48. Shearer, V. (2018) *Zlet i padinnya Tret'ogo reykhu*. Istoriya natsists'koï Nimechchini: u 2-kh t. [The rise and fall of the Third Reich. History of Nazi Germany in 2 vols]. Vol. 1. 2nd ed. Translated from English by K. Dis. Kyiv: Nash format.

49. Maiorov, V. (2018) *The Next European War Will Start in Ukraine. Look (USA). 1939*. [Online] Available from: <http://argumentua.com/stati/sleduyushchaya-evropeiskaya-voyna-nachnetsya-v-ukraine-zhurnal-look-1939-god-karta> (Accessed: 17th September 2020).

50. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Vol. IV. Doc. 29.

51. Akten zur deutschen auswärtigen Politik (ADAP). Vol. IV. Doc. 80.

52. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 104430. Pol. IV. p. 37.

53. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 104430. Pol. IV. pp. 43, 78.

54. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 104430. Pol. IV. Denkschrift über Karpato-Ukraine. pp. 8–13.

55. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 357. Pol. IV. pp. 215, 216.

56. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 103408. Pol. IV. pp. 32–33.

57. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 357. Pol. IV. pp. 134.

58. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 103408. Pol. IV. p. 27.

59. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 103422. Pol. IV. p. 5.

60. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 103408. Pol. IV. p. 39–53.

61. Politisches Archiv des Auswärtigen Amtes Deutschlands (PAAAD). Bestand R – 104430. Pol. IV. Telegramm aus Praha 59 83 102/99 1850 Herrn Adolf Hitler Führer und Kanzler Aufgenommen Amt Berlin Ausgf. 14.9.2024 Haupttelegraphenamt.

62. Freund, M. (ed.) (1953) *Weltgeschichte in der Gegenwart in Dokumenten*. Vol. 3. München: [s.n.].

63. Wuermeling, H.L. (1989) *August 39. 11. Tage zwischen Frieden und Krieg. 21 August – 1 September 1939*. Ullstein: [s.n.]. pp. 192–198.

Кудряченко Андрей Иванович – доктор исторических наук, профессор, член-корреспондент Национальной академии наук Украины, директор Института всемирной истории НАН Украины (Украина).

Кудряченко Андрій Іванович – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, директор Інституту всесвітньої історії НАН України (Україна).

Andriy I. Kudriachenko – Institute of World History of the National Academy of Sciences of Ukraine (Ukraine).

E-mail: kudani@ukr.net